

ГРАМАТИЧНА СТИЛІСТИКА

Тетяна Коць

ЕКСПРЕСИВНІСТЬ У МОВІ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Мова газет будь-якого періоду виразно відбиває суспільно-політичні умови, ідейні засади, історичні реалії відповідної доби. За семантичними ознаками мовних одиниць можна чітко визначити часові параметри газетного тексту.

Кінець ХІХ — початок ХХ ст. позначений активізацією національного руху, поживавленням суспільно-політичного життя. В українській пресі названого періоду (йдеться про газети, що видавалися на Наддніпрянщині і в Галичині, причому у великих містах і в містечках) була актуальною тема національної самосвідомості, що реалізувалася в експресивних лексико-граматичних засобах української мови.

Експресія у мові преси поч. ХХ ст. найповніше виявляється в оновленій структурі та семантиці лексичних компонентів, стилістичній маркованості синтаксичних одиниць. Функціональні можливості морфологічних одиниць увиразнюють семантичне наповнення всього речення.

Специфіка експресії мовних конструкцій полягає в семантичній прозорості компонентів. О. О. Потебня писав: «Здається, ніби думка в мові повністю або частково переходить до того, хто слухає, хоч від цього не зменшується розумова власність того, хто говорить, як полум'я запаленої свічки не зменшиться від того, що вона, очевидно, поділиться ним із сотнею інших.

Але так само, як полум'я свічки не подрібнюється, тому що в кожній запалованій свічці спалахують свої гази, так і мова лише збуджує розумову діяльність того, хто розуміє, який, розуміючи, думає своєю власною думкою» (Потебня А. А. Полное собрание сочинений. Т. 1. Мысль и язык. — Одесса, 1922. — Т. XXIX. — С. 110).

Мова преси початку ХХ ст. відбивала часові ознаки української літературної мови. На тлі відносно усталеної лексичної системи часто фіксуємо діалектні, розмовні та ін. стилістично марковані слова. Відчутна книжна традиція, що виявлялася в залученні нової, ще не адаптованої до законів мови, книжної, іноді штучно створюваної лексики: *землетрясення, курателя, оглушающий, обрусительний* та ін. Такі слова також виконували емоційно-експресивні функції. Публіцистичний стиль був позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців. А художньо-сміслові осмислення історії народу відбувається через емоційне сприйняття, осмислення поняття «Україна» (Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки мовної культури. — К., 2009. — С. 19).

Українська преса, використовуючи відносно широкий інформаційний простір, виконувала насамперед функцію формування національної свідомості. Усі звернення були адресовані: *народу, громадянам, люду, людині, молоді, синам, патріотам, українцям, усім суцям*. Саме в окличних, спонукальних реченнях фіксувалася піднесеність національного духу: **Українці!** *Говорить все і всюди тільки українською мовою!* (Нове слово, 08.03.1918); **Громадяне України!** *Хто з вас бажає користно послужити рідному краю, хай негайно запикується в куріні Вільного козацтва, які боронять волю України* (Нове слово, 10.03.1918); *До праці Українці! Перекуйте мечі на рала, відбудуйте попалені ваші оселі, учіться і трудіться під проводом ваших вибранців!* (Нове слово, 08.03.1918). Інтимізацією позначені звернення, виражені збірними іменниками у формі однини: **Люду мій, слухай!** *Коли найзавзятіший твій ворог міг би принести користь вітчизні, не вагайся годитися з ним, вибирай його виборцем, або послом.* **Люду мій, слухай!** (Вісти, 05.02.1906).

Одна з найхарактерніших ознак мови публіцистичного стилю поч. ХХ ст. — майже повна відсутність заперечних синтаксичних конструкцій. Відбувалося утвердження цінностей доби шляхом переконання у правильності пропагованих ідей. Інформаційний матеріал був покликаний підняти хвилю національно-визвольного руху, утвердити духовні, моральні і християнські ідеали.

Типовим для мови того часу було вживання дієслів із семантикою творення, руху, а також на позначення розумової діяльності: *будьте, орієнтуйтеся, боріться, слухай, говоріть, дивіться, стримуйте, служіть, ідіть, несіть*. Їхнє експресивне навантаження особливо відчутне в імперативному оформленні безпідметових означено-особових парцельованих речень, напр.: ***Будьте* людьми, *стримуйте* один одного, *не беріть* гріха на душу!** (Громада, 06.06.1919); ***Орієнтуйтеся* на свій нарід, *дивіться* тільки на його одного... *Орієнтуйтеся* на серце народне...** (Громада, 06.06.1919).

Парцельовані складні синтаксичні конструкції наповнюються метафорами — трансформованими образами, які передбачають вживання відповідних емоційно-оцінних дієслів: *Гайдамако! Борись за волю свою і рідних своїх, бо як сотні літ тому, так і тепер тільки ти боротися можеш. Як сотні літ тому, так і тепер твоя палка душа не бачить, що на твоїх могутніх грудях вклубилась люта змія і наплодила гадів, що тепер пожирають рідних твоїх... Дави, души, ріж, коли і за гладу носи гадам цим!* (Громада, 07.06.1919).

Часто вживані в мові тодішньої преси епітети — прикметники і дієприкметники *свідомий, культурний, лояльний, освічений, мудрий, щирий, гідний*. Їхня оцінна семантика увиразнюється в структурах з антитезою і стилістично маркованою часткою **чи**: ***Чи ти єсть свідомий і культурний, чи може живеш і ходиш з заплющеними очима, як сліпець невидючий...*** (Маяк, 30.11.1912); ***Чи ж має добродій Веселовський почуття національної гідності (достойнства), коли в такий час відрікається тільки під впливом (влянієм) незаконних домогань?*** (Вільне слово, 30.08.1917).

Прикметникові означення *найлояльний, культурний, щирий, гостинний* та іменникові *індивідуаліст, ледащо* — показові

штрихи до окреслення національної ментальності: *Наш брат українець завжди був дуже великим індивідуалістом і добреньким ледащом* (Громада, 06.06.1919); *Розуміється, що правительство дуже добре знає, що політичного Українського антідержавного руху нема й сліду, що Український народ як нація, є найлояльний, і що Український рух є наскрізь культурний* — без усякої домішки політичного сепаратизму (Сніп, 21.01.1912).

Боротьба за національну ідею порівнювалася з важкою хліборобською працею, здобутки — зі щирим збіжжям, з важкими жнивими. Через такі образи розкривається суть української нації — людей мирних і працьовитих. Воля народу порівнюється з найдорожчим — хлібом. Колоски у мові преси стають символом життя народу, невід'ємною частиною якого є власна держава: *Не лехко набрати на цілий сніп щирого збіжжя. Важкі наші жнива й тяжко збирати колосся* (Сніп, 14.01.1912).

Прагнення українців до волі, до незалежності зачіпало струни почуттів, проникало в душу, його називали музикою, співом, життям. Це викликало багатозначне сприйняття цих понять, напр.: музику (прагнення) українського народу називали різкою, оглушаючою, бадьорою, живою, новою: *Різка, оглушаюча, а разом бадьора, повна віри в свою провість і в свою перемогу ся нова музика українського народу* (Сніп, 28.01.1912). Щоб досягти мети — національного розвитку, треба було піднести дух, який часто ідентифікується з моральним примусом, здоровою непідкупною громадською опінією, напр.: *Майбутність народа, який не має своєї держави, лежить у сильному розв'язанні духу — морального примусу, в здоровій непідкупній громадській опінії, яка змушує до виконання громадських обов'язків тих, хто сам не доріс до почуття їх обов'язковості* (Маяк, 02.01.1912).

У кінці XIX — на поч. XX ст. поняття політичний, ідейний відповідали значенням слів моральний, розумний, добрий, напр.: *Добре людині, коли в неї зійшло зерно розуму, доброї волі, поваги до себе, і є в його добрий Бог. Про такого чоловіка ми кажемо, що він ідейний* (Маяк, 02.01.1912).

Позитивним емоційно-оцінним змістом наповнені дієслова з семантикою результативності та віддієслівні іменники, що

зберігають вихідне значення дієслова. Народ *росте, живе, розвивається*, відповідно утверджуються і його атрибути, насамперед — мова: *Виходячи з самісінької глибини народнього життя, народньої душі, мова росте, розвивається поруч з тим, як **росте й розвивається** народ і його культура взагалі* (Чорноморець, 17.09.1917); *Перебувши большевицьку бурю, Український народ всіми силами **приступає до утвердження** своєї влади на своїй власній землі* (Нове слово, 08.03.1918); *Через самопоміч люде **здобувають** кращого собі ладу і правди, свободи — говорити рідною мовою* (Маяк, 21.09.1912).

На сторінках преси представлені здебільшого оптимістичні настрої суспільства, які прочитуються у стверджувальних дієслівних конструкціях, оформлених як парцельовані структури складного синтаксичного цілого: *І **настане мир**, окуплений кров'ю. І **стане нове життя**, на руїнах української землі. І **буде пам'ять** про нас в наших дітей і внуків, і правнуків. **Не занастимо** ми свою долю в історичній добі. Ми **виберемо** собі належне місце, серед народів оружною рукою* (Буковина, 15.01.1916); *І **підемо** даліше **походом**, **здамо** свіжі **удари** ворогам, доки не спам'ятаються* (Маяк, 15.01.1916); *Ми **повинні** також **рішуче сказати** свою волю, ми **повинні** всіми засобами **твердо домагатися** своїх **прав*** (Прилуцька думка, 17.03.1914).

Негативно оцінювалося на сторінках преси все, що перешкоджало розвитку української ідеї, побудові власної держави.

Негативно-оцінною семантикою позначені іменники, що називають різноманітні перешкоди в житті українського народу (утиски, перетики, обмеження): *Українці **знають** всяких **утисків** національних; нас залічено на своїй предковичній землі до «**інородців**»; нам **ставлять перетики та обмеження** всякі* (Маяк, 12.03.1912); *В нас і школа, і в москалях інтелігенція-прийохи — все **викоріняє пошану** до наших національних **святощів*** (Громада, 02.01.1915).

На означення політики Росії вживалися епітети з народнорозмовної мови, за якими часто впізнаємо відомі образи Т. Г. Шевченка: *Російські тюрми та **неісходима, студена Сибір** заповнена **найкрасшими** нашими **синами**, а дома гу-*

ляла по наших полі **чужа нагайка** і кірвавила народ до кости (Буковина, 07.01.1916).

Символом нації була постать Т. Г. Шевченка. Його ідеями, думками, образами були наповнені майже всі передові статті: *Справедливо можна сказати, що Шевченко — найдорожчий, найцінніший скарб, який тільки має українська нація* (Сніп, 09.02.1912); *Та рівночасно Шевченко — символ української нації* (Нове слово, 10.03.1918).

У пресі початку ХХ ст. систематично порушувалися питання культури мови, мовної політики. Українська мова була репрезентована як самостійна і самодостатня, тобто така, що може задовольнити усі сфери суспільного життя. Публіцистичний стиль відбивав прагнення усієї інтелігенції — унормувати, викристалізувати єдині літературні зразки: *Кожен культурний народ має мову літературну, се мова, яка цілком задовольняє всім потребам інтелігентної людини* (Вільне слово, 24.06.1917); *Коли б їм сказати, що і найкрасша з лиця дівчина, коли вона не мита і розхрістана і в подертих лахах, не буде виглядати гарно, то се вони зрозуміють, але скажи їм, що так само і **гарну думку треба одягнути у слова**, щоби подобалася, то сего вони не зрозуміють* (Буковина, 07.01.1916).

Основною сферою реалізації мовної політики на поч. ХХ ст. була освіта. Чимало статей в тодішній пресі присвячено аналізу тенденцій шкільної сфери, всебічному тлумаченню тези про навчання рідною мовою: ... *спершу дитину треба просвітити її рідною мовою, а там далі, як школяр по своєму привчиться, то він усяку мову і всякі науки пройде і спроможеться тую науку в житті використати* (Маяк, 02.01.1912). Негативно оцінювалося залучення до сфери освіти учителів-іноземців, адже вони не могли та й не хотіли навчати дітей шанувати свою мову і культуру: *В нас і школа, і в москалях інтелігенція — пройдохи — все викоріняє пошану до наших національних святощів* (Громада, 02.01.1915); *Тоді б наука краще вдавалася, селянські діти не дичавили б і не нівечила б їхні молоді душі **теперішня «обрусительна» школа — оте «странное мѣсто»** в нашому красвому, українському житті* (Нове слово, 02.01.1914).

Мовні питання розглядалися на сторінках усіх регіональних видань. Участь у дискусії брали відомі мовознавці та культурні діячі: А. Кримський, М. Левицький, М. Пилипович, Л. Мартович, І. Верхратський, І. Франко, Б. Грінченко. «Корисною ця дискусія була вже тим, що вона привертала увагу всієї інтелігенції до проблем вироблення єдиних норм, консолідації українського простору. Редактори, дописувачі газет були єдині в тому, що підґрунтям літературної мови може бути лише на-роднорозмовна стихія» (Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — поч. ХХ ст.). — К., 1970. — С. 19-45). Стрижневими семантичними компонентами в мовних дискусіях були означення *рідний, свій, зрозумілий*, напр.: *До Котляревського не тільки що літературної, но і мови своєї народньої ніде не вживали, тільки один народ не забував її* (Вільне слово, 24.06.1917); *Слова, вироблені на рідному ґрунті, потрібні і для нашої літературної мови. Пройде час і ці слова будуть рідними, зрозумілишими, своїми, а коли вони невдалі, то самі собою одпадуть* (Чорноморець, 16.09.1919).

Експресивність мовних одиниць закономірно відбиває шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.